

A CLASSICA-PHILOLOGIA MINT TÁRSADALOM-TUDOMÁNY.¹

Alig van tudomány, mely régibb keletkezéssel dicsekedhetnék, mely például minálunk a művelők nagyobb számát tüntethetné fel, s mely a nevelés rendszerét tekintve, nagyobb fontossággal bírna, mint a classica-philologia; de viszont alig van tudomány, mely oly kevéssé adott számot feladatának mivoltáról, oly kevéssé alapította volna meg igaz tudásának feltételeit. Tudom, hogy minden tudomány ez elengedhetetlen sine qua non-ját, ezt az empirikus tudástárgy fölé helyezett bölcseletet, melynek feladata a szakmunkásságnak methodusán és irányán kívül közvetve szükséges előismereteket szolgáltatni, sohasem tekintették, s főleg újabb időben nem tekintik különös fontosságúnak. Vagy ki molestálná a történetst a történetbölcsélettel? Ki követelné meg, hogy mielőtt történetírásához fog, tárgyának mivoltáról fogalmat alkosson, a történet tényeit factoraira bontsa fel, s egyszersmind azon ismeretekkel rendelkezék, a melyek functióinak megértéséhez szükségesek. A történetész nem philosophus, nem psychologus, sőt bár folyton társadalmi problémák megfejtesével kell foglal-

¹ Alább kifejtett nézeteim párisi tanulmányaim eredményei; nehez nem akként gondolkozni, mint a hogy a milieu maga ránk parancsolja. *Szerző.*

kozni, maga a társadalom-fogalom sem tartozik szükség-szerű tudós-conceptiói közé.

Mi a classica-philologia? Talán maga a classica-philologus jőne a legnagyobb zavarba, ha megkérdeznék tőle. A tudomány körén belül történetileg kifejlődött irányok egyikét vagy másikat mondaná annak. Rendkívül tanulságos Boeckh e kérdésre vonatkozó fejtegetéseit olvasni; a mit annak idején mondott, az manapság is igaz. Lesznek, kiknek a főtnevezett tudomány archaeologia, abban a megszokott modern értelemben, ismét kiknek nyelvtudomány, kiknek kritika, irodalomtörténet vagy a tágértelmű humaniorák. Boeckh maga történettudománynak mondja, s e felfogását azzal a korabeli sajátos philosophiával fejezi ki, mely a tényeket idealis természetökben, s nem realitásukban tünteti fel: a classica-philologia a «megismert megismerése».

Csak magam köré kell tekintenem, csak a franciaországi viszonyokat kell egy kissé mélyebb figyelemmel vizsgálnom, hogy az előbbi állítás e helyről is specialis bizonyítékot nyerjen. A szöveg-kritikát, a német tudósok e dédelgetett gyermekét, csak nehezen találjuk fel; megelégszik szerényen az École des hautes études két egyórás collegiumával, s még ekkor is oly gyenge támogatásban részesül, hogy például Tournier, a kinek conjecturáit különben a «fölösleges» epithonnal szokták nem ok nélkül német recensensei megtisztelni, három-négy ember előtt beszél; a Sorbonne conferentiái practicus előkészítők, a cours-ok fényes oratiók: a systematicus szövegkritikát mindkettő természeténél fogva kizárja.

De ha Franciaország tudományának ezzel a másutt praedomináló nagy hatalommal nem kell számot vetnie, ha ez bármely más felfogás monopoligényeit nem teszi kétséssé, az ellentétes irányok küzdelme azért meg van Franciaországban is. Az epigraphicával támogatott institutiók történetének s az «ideák» ismertetésének harcza ez; mindkettő

a valóságos philologia nevet arrogálja, egyik sem törődik vetélytársának eredményeivel; az előbbi Foucartban, a Collège de France kitűnő tanárában, a philologia legszámottevőbb tagjában talált vezérképviselőre, az utóbbit a Sorbonne tanárai, a coursok főkép dilettansoktól látogatott előadásain fejtegetik. Talán említenem sem kell, hogy e kikerülhetetlen dilettantismussal ellentétben az epigraphicus történetírás a leghatározottabb szakművelés körén belül marad; de nagyjában nem is emelkedik azontúl, a mit praegnans értelemben az alatt érteni szokás; a fixirozható materialis adatok képezik nemcsak közvetlen, de mondhatnók, egyedüli gondját. Franciaország különös viszonyaiból fejlődött ki, annak az inscriptiók lelethelyeivel való összeköttetéséből, Rómában és Athenben alapított szakiskoláitól támogatva; s az e téren kifejtett irodalmi munkásságnak a francia philologia sok szép eredményét köszönheti: az öreg mester mellett az újabb generatio számottevő tagjait mintha csak ez iránynyal kapcsolatban lehetne fölemlíteni.

Néhány magyarázó szót igényel az ideák ismertetése. Például Croiset előadásait veszem, a ki az idén az V. és IV. század vezérlő eszméit tárgyalja az athéni társadalomban. Téves volna azt feltételezni, hogy az itt hallott ideák története talán azzal helyezhető egy rangba, a mit nálunk «az ókori szellem» oktatásának neveznek, s a mi alatt tényleg semmit sem kell érteni; legalább tapasztalásból tudom, hogy róla azok adhatnak legkevésbé számot, a kik legtöbbet hordták szájakban. A Sorbonne előadásain a moralis és intellectualis képzetek evolutióját, a kutatástárgy e legmagasabb s legfontosabb részének történetét hallhatjuk; mindazt, a miért egyedül érdemes történetet írni és tanulni, s a mi az egyedül felhozható indokot szolgáltatja arra nézve, hogy a mult tényeit és egész historiáját emlékünkből tartsuk. A mily kifogástalan a kutatás ez objectuma, oly jogosult vele szemben a követett eljárás-

mód után kérdezni; realis eredményeit csak az utóbbinak appreciálása által mérlegelhetjük. Az ideák ismertetésének a történeti factumok és kapcsolatok összeségén kell nyugodnia; tényleg azokon nyugszik-e s a tudomány mai állapotát tekintve, csakugyan nyugodhatik-e rajtok?

Az epigraphikus irány az utóbbi kérdésre nemmel felel; én azt gondolom, hogy az évszázadokon keresztül folytatott minutiosus kutatás feljogosít kevésbbé pessimistának lenni; ha a tudás és érzés evolutióját nem az egyedül lehetséges elvek szerint tárgyalják, az ok nem az adatok hiányában, az ok a methodusban, a classica-philologia hiányos ismeretelméletében rejlik.

Az ideák ismertetése, még azon magas niveaun is, melyet Franciaországban elért, annak a kellemetlen veszedelemnek van kitéve, hogy régismert általánosságok szakadatlan sorozatává lesz, melynek legföljebb a nyelvbeli kifejezés, a szónoklat tours-jai képesek némi frisséget kölcsönözni. A francziáknál, a nyelv nagy mestereinél, az ócskaság vagy trivialitás hibáját mégis valami compensálja. Ugyancsak ők hamarább juthatnak ahhoz a másik expedienshez, mely az adott historiai tényeken keresztül egy előre megconciált szempontot juttat érvényre, mely a tényeket ennek a specialis ideának kutatására használja fel, de mely a történetet nagyon könnyen tendentiosussá alakítja s itt gyakran azzá is teszi. Hibáitól eltekintve, e módot éppenséggel nem ítélni el; a végleges resultatumok fontos előkészítőjét kell benne látnunk; minden synthesist csak előzetes analysis útján érhetünk el, s a hol ismereteink az összes felfogására nem elegendők, még az ideák világában is a részek külön tárgyalásával kell a kezdetet megtenni. Smith legjobb példát szolgáltatott reá, midőn nemzetgazdaságtanában az egoismust, erkölcs-tanában az altruismust teszi kizárólagos principiumává. De a czél a synthesis marad, az az összetétel, a hol minden

ténykedésnek, institutumnak s az azok alapját képező érzelemnek és gondolatnak a maga adaequat helyét megtaláltuk, azon félreértések és hibák nélkül, melyeket az egyesnek különtárgyalása fontosságának természetes túlbecsülése folytán magával von.

Hosszasabban beszéltem a francia philosophia ez irányáról; jeleztem hibáit, jeleztem a hibák okát. S az utóbbi egyenesen eredeti kérdésünkre terel vissza, hogy a feltüntetett ellentétek megfejtését s tévedéseik kimerítő magyarázatát egyformakép adjuk, mi a classica-philologia?

Hogy kutatástárgya a *multra* vonatkozik, az evidens; hogy ő maga ilyformán történettudomány, e szót a tágabb értelemben használva, a felett nem lehet semmi kétség; róla megalkotandó fogalmunkat is teljesen attól a felfogástól tettük függővé, a melylyel a történet mivoltát s a történetírás feladatát concipialjuk.

Boeckh-kel együtt az utóbbit a megismert megismerésének ítéljük? Bizonyára nem; magát a történet fogalmát hamisítanók meg vele, a mely ha öntudatos lények cselekvéseként tűnik is itt-ott elénk, még ez esetekben is a mult reproducált öntudatán kívül e subjectiv tényezővel nem adott objectiv magyarázatot igényel. Mit értünk tényleg történet alatt? A szóban rejlik saját magyarázata; ha a szokásos restrictiót alkalmazzuk reá: egyszerűen mindaz, a mi az *emberrel* activ vagy passiv szerepkörében történt, a mit érzett, gondolt, cselekedett és a mit vele tettek; s ugyanennek elmondása, megértetése a történetírás.

Mindjárt e definitióval kapcsolatban szükségszerűen a társadalom fogalmát kell bevezetnünk. Eltekintve attól az eléggé ismert és hitelesített ténytől, hogy a mit manapság nagyobb joggal egyéni *productum*nak mondhatunk, csak a társas együttlés tette lehetségessé, annak legeredetibb nyilvánulásaival különben is csupán azt a szükségszerű kapcsolatot

fejezzük ki, mely az embernek egymásra gyakorolt kölcsönhatását megmagyarázza, s mely így a történet megteremtője lesz. S azonkívül mi szolgáltatná tudományunk számára azt az elengedhetetlen egységet, mely nemcsak azért követelmény, hogy a mult szétszórt tényeit maga alá subsummálja, de egyszersemind e tények kiválogatásában a legfontosabb érték-meghatározó? Hozzátehetnők, hogy eleintén az egyedüli, midőn az individualis kiválóságok még nem képezhetnek ily-forma centrumot. A classica-philologia tényleg a görög és római társadalom története lesz, a hol teljesen eltekintek attól a kérdéstől, hogy a két különböző történet evolutiójának egy magasabb egységbe való foglalását miféle okok tehetik lehetőségessé.

A történettudomány természete már az eddig mondotakból is kellőkép kitűnik. Keretet teremt magának: e keret a társadalom; a realis tényeket mintegy sortirozásnak veti alá, fontosságuk szerint mérlegeli, egymás mellé és egymás fölé helyezi, de mindig e kereten belül s erre való tekintettel. A mult realis világán az abstractiónak egy bizonyos nemét hajtja végre; eltekint a mellékestől, esetlegestől annak az egységnek alapján, mely szintén a realis tünemények abstractiója s mindazt, a mi lényegesnek fönmarad, olyan organismussá fűzi együvé, a mely a társadalom organismusának megfelelő. Ez csakugyan a történettudomány idealis typusa; ilyennek kellene szükségkép lennie, hogy ha adaequat keletkezését objectumának, magának a társadalomnak első kifejlődésétől, midőn csak az összeségnek van még története, épp annyi idő választaná el, a mennyi szükséges, hogy a multat tárgyalhassuk: egyszerűen a társadalom idealis képmása, photographíaja; maga a külsőleg megnyilatkozó erkölcsi világ, miután a megismerés modificáló retortáján keresztülment. Ilyennek találjuk tényleg a tudomány mai színvonalán a történetírást, ilyen ennek ama specialis viszonyokra vonat-

kozó faja, a classica-philologia? Ha nem ilyenek találjuk, magában a társadalom evolutiójában fogjuk a magyarázatot reá megtalálni.

Nem a socialis fejlődés részletezéséről van itt szó, csupán egy markáns jellemvonásáról, mely a munkamegosztás elvében talál kifejezésre. A haladó társadalom e characteristicumának alapja rendkívül egyszerű; a növekvő emberszám növekvő igényeket támaszt, s ez minden téren az eredeti egység szétbontására vezet. Így oszlik meg a hatalom a maga inferens részeire, így látjuk a társadalmi munkát specificálódni. A mindennapi élet legbanálisabb tapasztalatai a fejlődés ez általános menetéhez példakul szolgálnak.

A tudomány első ízben nem mint a társadalmi tüne-mények összességére irányuló törekvés jelentkezik, nem kell sok ideig az okok után kutatni. Az egyénileg jelentkező a primitiv ember előtt közvetlenebbül adott; a történet általános feljegyzéseit, inscriptióit megelőzve, ott találjuk a mondákban megőrzött egyéni hőstetteket. De a theoretikus hajlamok első megnyilatkozásánál csakugyan az egyes tudományok helyett az összességet contempláló philosophiával van dolgunk. Persze e legabstractabb, egységet postuláló gondolkozás, a philosophia először nem a társadalom complicált tényeire, hanem a bizonyosabb s a rendezésezés nagyobb kilátásával kecsegtető objectiv világra, a külső természetre irányul; sőt az exact tudományokban tett első lépések is a társadalmi philosophia megalakulásának előfeltételei. De ha a fejlődés menetén a megalakulás lehetősége előáll, ez a sociologia csak épp oly összességet tekintő egységes philosophia lesz, mint a hogy az exact tudományok a természethölcselet egységében adva voltak, s különéletök első stadiumában még mindig, ha nem organikusan összefűzött, de legalább egymás mellé rendezett egységet alkotnak.

A sokratesi sociológiával egy időben, sőt már azt meg-

előzőleg fejlődik ki a társadalmi történettudomány. Valóban a városalapítók első krónikásait, s a classikus aera nagy historikusait szempontjok általánossága jellemzi. Akár egy körvonalozott kis hely, akár egész Hellas, sőt az ismert világ történetét adják, a viszonyok összeségét tekintve teszik ezt. A sokratesi sociologia később egyéni erkölestanná alakul át s további fejlődésének nyomait csak Aristoteles Politikája hagyta reánk; a történettudomány a disciplinák végtelenségévé oszlik szét, a hol a biographikus, archaeologikus, irodalomtörténeti munkálatok az eredeti egység ugyanoly felbontását tüntetik elő, mint amott. S mindez elősegítve, vagy legalább is hasonló okokból előidézve, mint a socialis élet munkamegosztása, egységes functióinak szétदारabolása. A mit itt a növekvő emberszám, azt ott a növekvő tudástárgy teremtetete meg eredményül.

Szükséges a classica-philologia történetét elmondani, hogy a fejlődés hasonló menetét mutassuk ki nála! Nem elegendő tudni, hogy a renaissance törekvéséből, mely nem kevesebbet foglalt magában, mint az egész ó-kor újólagos restituálását, az átéltnék újólagos átélését, a francia iskolának a tudnivalók összeségét felölelő polyhistorismusán keresztül és a mult század végén s a mienk elején fölvetett némely egységítő kísérletek után, tudományunk manapság a szétदारabolás azon stadiumába jutott, hol nemcsak minden szerzőnek, nemcsak munkának, de mintha azok minden gondolatának, minden mondatának is külön commentátorai lennének. Valóban nehéz a tudományos specialisságot látni s a srófkészítők classikus példájára nem gondolni. Nemcsak a lelki világ s ennek materialis feltételei között, de külön e két sphaera legközelebben s legösszefüggőbb tüneményei között is megszünt az összeköttetés.

Távol van tőlem az a félreértés, mely a bármely téren is előállott munkamegosztás előnyeit nem tudja appreciálni.

Annak szembeszökő érdemeit, éppen a classica-philológiát tekintve, joggal hangsúlyozhatjuk; épp itt sok olyat hozott az exact ismeretek körébe, a mi a nélkül örökre elveszett volna számukra. Hogy az egyéni önkénynek, a raffinált mesterkedésnek ezzel együtt épp oly tág tere nyílt, mint a fölösleges hangyaszorgalomnak, mely haszon nélkül tesz gyűjtő mániájának eleget, azt bizonyára lehetetlen annak be nem látnia, ki a classica-philologia munkálkodását csak némileg is figyelemmel kíséri; hol van az abstract idea, melyet holmi kedvencz czégér útján, például az állított vagy tagadott «hitelesség» aegise alatt philologusaink már el nem mondtak? De ne keressük ott a haszontalant, a hol a hasznosnak már csak azért is túlsúlyban kell lennie, mert tudásunk alapját e részlettanulmányok szolgáltatják. Amellett nemcsak a classica-philologia követi a munkamegosztás e túlhajtott elvét, de ugyanazon öntudatlan hajlandóságtól indítatva majdnem minden tudományunk, legalább is a történetiek; ha az ó-korral foglalkozó társadalmi tudomány jobban, az ok tárgyának sajátosságában rejlik. Megvan a szétdarabolásnak magyarázata, megvannak mentő körülményei, de justificálása nincs meg; s midőn az elkülönítés és specializálás helyett a phenomenák egységét s az azon alapuló egységes tárgyalást, az egységes classica-philológiát hangsúlyozom, ez nemcsak azért jogosult, mert minden exclusiv iránynak ellensúlyozóra van szüksége, s hogyha egyedül dominálja a teret, épp azt kell hangsúlyoznunk, a mit meg nem ad, sőt azt, a mit az ellentétek örök törvénye szerint egyenesen kizár. A két irány nem mint egyenjogosultságú rivalis áll szemben, hisz a postulált egység egyedül képes a specializálás inferens hibáit kicorrigálni, melyekben ez a czélt az eszközzel cseréli össze s a tudás fogalmát meghamisítja.

A classica-philologia czélját már is körülírtam, mint az ó-kor két classikus társadalmának teljes ismeretét.

Hogy ez általános tudást csak részlettanulmányainkkal érjük el, ez magán a célon keveset változtathat; hanem mindenki közeledhetik az ideálhoz, munkásságát nem kevésbé az ideál szem előtt tartásával végezheti.

Hát tényleg mindaz, a mit ezeken meg ezeken a legminutiosusabb fejtegetésekkel eredményként felmutatnak, nem e cél érdekében történik-e? S nem vállalkozik-e tényleg itt-ott a legkiválóbbak közül e részletek összegező feldolgozására? Az utóbbi ritka kivétel, s annál ritkább lesz az idők folyamában, mennél kevésbé számol a specialis kutatás azzal a körülménnyel, mely épp a végcél érdekében a válogatás nélküli, «minden» gondolatának természetes határokat szab. Igaz, a mult cselekedeteit, tényeit akarjuk megismerni, s mintha a mult-fogalom velök szemben minden érték meghatározást megszüntetne; mintha a manapság currans tudományos elvnek tényleg igaza volna: a tudós előtt semmi sem csekély; de a multat emberek teremtették, s mi, a jelen emberei, törekszünk ismerete után. A szemlélő és szemlélt közössége a mult történetében is szükségszerűvé teszi a differentiatio alkalmazását; a ki a multat a jelenért írja, külön szedi mindazt, a mi előttük lényeges; mondanom sem kell, hogy realis szempontunkból téves út, bármily önkénytelenül is jussunk itt-ott valamennyien reá; a ki a multat a maga realitásában kívánja felfogni, az egyedül jogosult törekvés, nem kevésbé válogat a mult fejlődésében, a mult emberei előtt lényeges között. A történet factumait, az írók szavait, egyszóval az összes hagyományt a végtelenségig lehet felbontani, külön-külön magyarázgatni, ha egyszer a részletezésre vállalkozunk; a tények elszigeteltségében csakugyan meg is szűnik a fontos vagy kevésbé fontos attributum; de a részletezőknek még akkor is, ha végeredményben az egység ideáljáért gondolnak fáradozni (és hányan gondolják?), be kell azt látniok, hogy munkásságukat e cél határolja körül, s hogy

önkéntelenül is, midőn az *elszigetelt*, a *különálló* összes felmutatni valójok, a czélt az eszközzel cserélik össze, mert az előbbi — még egyszer mondom — mindig az egység marad.

Ez imént leirt veszedelmes tévedést csak arra a másik általánosabb tévedésre lehet visszavezetni, mely a tudás conceptiójának meghamisításában áll. Sohasem szabadna szem elől tévesztenünk, hogy a classica-philológiánál is társadalmi nyilatkozatokkal, a világ legcomplicáltabb tényeivel állunk szemben, hol minden tudomány ama fontos, majdnem egyedüli feladatát, az ok és okozat relatiójának feltüntetését a legnehezebb elérni. Igazságtalanság volna, ha valaki classica-philologusaink ezen egy bizonyos irányban tett fáradozásait kevésbe venné; de talán mondanom sem kell, hogy mindez egyszerűen az egyéni psychologia empiricus ismereteivel s majdnem exclusive a mult egyéni nyilatkozatait tekintve történt. Senki se kívánja tagadni azok érdemét, a kik mindazzal, a mit emberi elmeél csak kitünőt felmutathat, egy-egy költői gondolatot vagy egy-egy nagy államférfiú és hadvezér tettét a legtitkosabb egyéni rúgók feltüntetésével kívánták érthetővé tenni: ez bizonyára, a mennyivel tágabb teret nyit a merész és önkényes föltevéseknek, annyival «hálásabb» terrenum is; de mintha a történet tényeinek e közvetlenül adott kapcsolatai mellett azokat a kevésbbé feltünő összeköttetéseket is figyelembe kellene vennünk, melyek ismét a maguk részéről a mennyivel kevésbbé szemmeláthatóak, többnyire annál nagyobb tudományos bizonyossággal állapíthatók meg. Avagy, hogy a végtelen számban kínálkozó példák közül csak egy tetszésszerintit válaszszak ki, tényleg kimerítettük egy államtvény ismeretét, ha szerzőjére s annak egyéni intencióira reducáltuk keletkezését s legfőljebb legszembetünőbb eredményeivel számolunk be?

Magát a megalkotót, akár egyes, akár collectivum legyen

is, nem a múlt és jelen összes, vele érintkezésben levő fenomenái befolyásolták-e, s maga a törvény, a mint keletkezését a társadalmi okok gyakran kibontakozhatatlan összefüzdésének köszönheti, megalkotása után nem fogja-e szintén a társadalmi factorok szerepét átvenni, s a maga részéről is mindazon concretumokra, s ezek közvetítésével mindazon institutumokra messzemenő befolyását kiterjeszteni, a melyek vele contactusba léptek? A relatiók azzal a végtelenségével állunk szemben, a hol csakugyan gondolkozni és tennivaló elég marad örökkön történészeink számára, a kik a specializálás terén oly szívesen békülnek ki a végtelenség fogalmával.

A mint a kapcsolatok összeszövődése a társadalom minden nyilatkozatából egységet alkot, szerves egységet, a melynek, hogy képesen beszéljek, existentiája tartama alatt megvan centralis része, organumai, életfeltétele: úgy a társadalom maga is, egészében, egy ily felsőbb organumot képez. Ha előbb a classica-philológiától megköveteltük azt a tárgyalási módot, mely az összeségre tekintettel van, egyszerűen, a tudományak definitiójából, mint az összes ókori nyilatkozatok ismertetéséből indulva ki, most ugyanazt a követelményt még nagyobb nyomatékkal kell hangsúlyoznunk, midőn a tudás-objectum maga is csak ilyforma tárgyalást tehet lehetségessé. Csakugyan classica-philológiánk, sőt bizonyos általánosítással mondhatnók összes történettudományunk, legradicalisabb hibája, hogy a történetet inorganikusnak, különvéve a maga részleteiben tárgyalhatónak tekinti. A mit az emberi test ismereténél, sőt az egyes ember lelki világának feltüntetésénél senki kétségbe nem von, hogy a szokásos kifejezés szerint «a részek az egész ismeretét feltételezik», hogy csupán az organikus egység felvétele tesz minden részlegest érthetővé, az nyomban feledett vagy kevésbe vett igazsággá lesz, ha az általánosabb társadalom egységéről van szó. E félreértés meg-

hamisítja tudásunkat, s azután a mennyivel nagyobb és fontosabb kapcsolatokat, összeköttetéseket hanyagol el, annál kevésbé képes a történetismeretet magát abba a tudás-sorozatba beleilleszteni, mely végcélként az élet megismerését tűzi feladatúl, a mint ugyancsak ebből veszi kölcsön tudományunk első ismereteit. Átlépném a határt, ha az összes humaniorák ez ideális törekvéséről beszélni akarnék; de a tudás conceptiójának igaz felfogása alkalmat szolgáltathatott, hogy egy szót szóljak arról az utolsó desideratumnról, melyet a mindenütt lépcsőzetesen általánosodó tudás minden társadalom realis ismertetésétől, a classica-philosophiától is vég-eredményben elvár.

A mondottak után tudományunk eljárás módja nem lehet kétséges; nemcsak objectumának minden nyilatkozatát, de ezeket mint egységet öleli fel; s a practikus kivitelben a tárgy szükségszerű restringálása semmit sem változtat a principiumon: a nyilatkozatok bármely fajának tárgyalása épp oly egységet fog feltüntetni, mint az egészé, éppen azért a társadalom egységének szem előtt tartásával történik. Az irodalomtörténet — egy azok közül — ne legyen a factumok krónikája, de épp oly kevésbé egyéni aesthetika; az úgynevezett «államrégiségek» ne az állam institutióinak egyszerű vagy elégtelen magyarázatokkal adott egymásutánja. Tudományunk és a sociologia összeköttetését is világosan láthatjuk mindezekből. A sociologia a társadalmi nyilatkozatok philosophiája, s ha eddigi állításainkat nagyjában belőle merítettük, a részletekben is majd ez fogja körülírt kötelességünket útbagazítani. Methodust és előismereteket nyújt, mint értekezésem elején már is mondtam; a mint maga a statikus tények kapcsolatában és azok evolutiójában meríti ki tudástárgyát, a classica-philológiát is, minden realis ismeret-kölcsön mellett, azzal a két fogalommal teszi járatossá, melyekre manapság leginkább rászorul: a simultán jelentkezők össze-

köttetésével és a successivák épp oly gyakran elhanyagolt történeti fejlődésével. Könnyű volna kimutatni, hogy a mondottonon kívül az előbbi fogalom, a relatiók fogalma mennyire fontosabb az ó-kor problémáinak, mint a modern történet egyénibb társadalmának megértésénél; e pont megvilágítását máskorra hagyom. Egyelőre megelégszem azzal, ha a classica-philológiával kapcsolatban talán nem egész jogosulatlanul az egészet és egységet tettem szótárgyává a külön existenciáért küzdő részlettanulmányok ellenében.

Páris, 1894.

Dr. Hornyánszky Gyula

AZ IDŐ ELMÉLETE.

— Második közlemény. —

Nem tartom elfogadhatónak azt a Horwicz-tól javasolt pótlását eme, különben csak hypothetikus, fok-theoriának, mely szerint azt fogadjuk el a lélek fő ismertető jelének képzet és érzet között, vajjon önkényüleg meg lehet-e az illető *P* képet változtatni, vagy nem. Ha igen, úgy merő képzet, ha nem, valóságosérzet forogna fönn. (I. Th. u. o.) — Nem tagadom, hogy eme módszerrel az, a ki hallucinációkban szenved, sokszor eligazodhatik az iránt, vajjon pusztá káprázat-e, avagy valóság, a mit lát; csak azt hibáztatom, ha valaki ezt a módszert ott hozza fel, a hol egy általános, a normalis hangulatú lélek részéről minduntalan alkalmazásba vett módszer képezi a kérdés tárgyát. Az egészséges embernél a képzetek soha nem lesznek hasonlók bizonyára a valóságos érzethez olyannyira, hogy ilyen elbírálásmódhoz kellene folyamodnia, — s még kevésbbé fogadom el, hogy ahhoz tényleg folyamodnék, vagyis, hogy ezen az alapon ítélné meg, vajjon nyert-e valóságos érzetet, vagy nem.

Az eddigiek tanulságait ráalkalmazva az általános tagadó ítéletek keletkezésének kérdésére, azt kell elfogadnunk, hogy a midőn a szemlélő elől *A* benyomás elragadtatik, nála a világos, esetleg élénk tonustól színezett, szemlélő állapot helyett egy homályos, halvány, tonus nélkül szűkölködő lekiállapot áll be. A laikus, illetőleg a pszichologikus